

PARCIÁLNE POZNÁMKY K VÝSKUMU ĽUDSKEJ EMOCIONALITY V KONTEXTE KOGNITÍVNEJ LITERÁRNEJ VEDY

Zuzana Bariaková

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica
zuzana.bariakova@umb.sk

Abstract

Remarks on the Research of Human Emotionality in the Context of Cognitive Literary Studies

The study reviews the interconnection between emotions and cognitive processes, which is extensively examined from the perspectives of different scientific disciplines. In particular, the study is concerned with the approaches of cognitive psychology and cognitive literary studies. Cognitive literary studies are an interdisciplinary structured approach theoretically and methodologically oriented mainly towards research on the emergence and function of literary texts, their elements, and structures from the aspect of cognitive processes and states, perception, and thought. The reason for choosing this research perspective is related to a scientific project in which the current state of scientific knowledge in the field of research on human emotionality, specifically emotions in the reception of an artistic text, is also being explored. Therefore, the primary focus of the study is on the internal conditions of the emergence of emotions. This internal approach attempts to understand the emergence of subjective experience regardless of whether the experience is emotional or perceptual. Thanks to the neurobiological research of the last decades, the path towards a more precise representation of emotions is beginning to open up, which may add new dimensions to the notion of experientiality, which is at the centre of the project. The study concludes with an overview of the most inspiring current scientific approaches in the given research field.

Keywords: emotion, cognitive neuroscience, cognitive literary studies, literary texts, experientiality

1. Umenie, literatúra a emócie

Je všeobecne známe, že umenie a literatúra úzko súvisia s emóciami. Tento jednoduchý fakt sa však v rôznych diskusiách o literatúre neobjavuje tak často, ako by sa to mohlo javiť na prvý pohľad. Ako konštatuje vo svojej monografii Róbert Gáfrik (2012), väčšina literárnych vedcov sa skôr zaujíma „o propozičný obsah literatúry než o emócie“ (s. 80). Súčasné výskumy v kognitívnej psychológii a neurovede však ukazujú, že emócie hrajú veľkú rolu v kognitívnych procesoch.

Pocitová (afektívna) zložka ľudskej skúsenosti tvorí dôležitú časť nášho prežívania sveta a seba samých ako biologických bytostí. Prejavuje sa pestro – emóciami, náladou,

temperamentom alebo telesnými signálmi, napríklad vnímaním bolesti. Existujú rozličné teórie (2), ako vysvetliť tento aspekt ľudskej skúsenosti a ako ho objektívne zachytiť. Medzi hlavné teórie vzniku emócií patria kognitívne teórie, nekognitívne teórie a somatické teórie spätnej väzby.

Vzájomná prepojenosť emócií a kognitívnych procesov sa minimálne posledné polstoročie intenzívne skúma z perspektívy rôznych vedných disciplín. Ku skúmaniu ich vzťahu možno pristúpiť z perspektívy humanitných, prírodných aj interdisciplinárnych vied. V širokej škále spoločenských vied sa štúdium emócií momentálne teší veľkému záujmu. Vedci a vedkyne z oblasti psychológie, sociológie, antropológie, filozofie či lingvistiky skúmajú ľudské emócie v rozličných kontextoch. Základný výskumný problém však zostáva už od antiky (3) univerzálny a týka sa objasnenia východísk a miery prepojenia emócií a kognitívnych procesov, ako aj rozlišovania premenných, ktoré ovplyvňujú ich vzájomný vzťah.

1.1. Kognitívne teórie emócií

Kognitívne teórie vzniku emocionálneho procesu, hoci sa v detailoch líšia, majú jeden dôležitý spoločný predpoklad. Emócie vznikajú na základe aktívnej manipulácie s informáciami, a to najmä na začiatku vzniku emocionálneho procesu (t. j. medzi vnímaním vonkajšieho podnetu a spustením emocionálnej telesnej reakcie). Keďže ide o proces, v ktorom hrajú dôležitú úlohu získané informácie, označuje sa ako kognitívny. Na rozdiel od nekognitívnych prístupov k vzniku emocionálnych stavov, ktoré zdôrazňujú automatickú reakciu na vnímaný podnet bez zapojenia vyšších kognitívnych procesov, kognitívny prístup sa v prvom rade opiera o potrebu konceptualizovať ľudskú skúsenosť. To znamená, že najprv dochádza k vyhodnoteniu vnemovej informácie a až potom vzniká výsledná emócia. Emócia sa teda vytvára pomocou kontrastu medzi perцепčnými informáciami (skutočne prijatými zmyslami) a informáciami, ktoré človek očakáva. Rôzne stupne napätia medzi týmito dvoma úrovňami vedú k vzniku rôznych emócií. Jednou z výhod (4) kognitívnej pozície je, že ak rôzni jednotlivci reagujú na tú istú udalosť odlišne, daný rozdiel v reakciách možno vidieť v diferencii ich kognitívnej výbavy a v spôsobe, akým udalosť hodnotia na základe individuálnych preferencií. Emocionálne reakcie na ten istý podnet sa preto môžu líšiť, takže individuálnu a časovú variabilitu v prežívaní možno len ťažko vysvetliť bez zapojenia vyšších kognitívnych procesov (Roseman – Smith, 2001, s. 4).

1.2. Nekognitívne teórie emócií

Nekognitívne teórie sú tie, ktoré obhajujú tvrdenie, že kognitívne hodnotenia alebo úsudky nie sú súčasťou emocionálneho procesu. Podľa nich je emocionálna reakcia často taká rýchla, že nie je priestor na hodnotenia, úsudky alebo vyššie poznanie. Takto chápaný emocionálny proces je automatickou reakciou na podnet. Práve zložitnosť a množstvo hodnotiacich kritérií kladie väčšie nároky na čas a formu spracovania kognitívnym systémom. Kognitívne teórie emócií riešia daný problém odlišne ako nekognitívne teórie emócií. Kognitívne teórie emócií síce pripúšťajú vysokú rýchlosť vzniku niektorých emócií

– takpovediac bez vedomého úsilia –, a preto sú nútené uznať, že hodnotiaci prístup sa zdá byť automatický, pretože sa v týchto rýchlych prípadoch odohráva na nevedomej úrovni. Nekognitívne teórie emócií reagujú na prítomnosť rýchlych emocionálnych reakcií tvrdením, že aspoň niektoré (alebo všetky) emócie nie sú zaťažené kognitívnym hodnotením. Úvahy v rámci nekognitívnych teórií emócií oživujú bežný psychologický pohľad na emócie, ktorý počíta s tým, že emócie nie sú racionálne a čisto logické komponenty našej psychiky, ale iracionálne a vo všeobecnosti nekontrolovateľné reakcie na určité udalosti. Hlavnou námietkou nekognitivistov voči kognitívnemu hodnoteniu však je, že malé deti rozhodne nemajú kognitívne schopnosti, ktoré opisuje kognitívna teória usudzovania alebo teória kognitívneho hodnotenia, napriek tomu im nikto neupiera schopnosť produkovať kvalitné emocionálne reakcie (porov. Nadel, 2004, s. 132 – 133). S danou námietkou sa určite dá súhlasiť, hoci z hľadiska vedeckého prístupu je stále sporné, nakoľko ide len o automatickú reakciu bez sémantickej hodnoty a nakoľko si dieťa plne uvedomuje, čo prežíva.

1.3. Teória somatickej spätnej väzby

Kognitívne aj nekognitívne teórie pôvodu emócií pripúšťajú určitý podiel telesných procesov na vzniku danej emócie. Odlišujú sa v tom, aká významná je táto účasť. Prevažujúci význam somatických procesov pri vzniku emócií zdôrazňujú teórie somatickej spätnej väzby. Podľa nich má každá emocionálna kategória svoj špecifický prejav na telesnej úrovni a práve vďaka tomuto veľmi konkrétnemu vzorcu somatickej aktivity môžeme emócie rozlišovať. Michal Polák vo svojej štúdii (2012), v ktorej predstavuje vlastný návrh vzniku emócií, založený na rozlišovaní medzi primitívnou a kognitívnou zložkou emócií, uvádza pri teórii somatickej spätnej väzby tento príklad: „Takže strach z hada má nezameniteľný telesný prejav, ktorý sa líši od pocitu šťastia, že had zmizol v tráve a neuhryzol ma. To, čo robí emóciu skutočnou emóciou, je spätná väzba, ktorá prichádza z tela a je registrovaná myslou (mozgom). Mysleň potom tieto telesné údaje vyhodnotí a „priradí“ k nim príslušnú emóciu“ (s. 187) (5).

2. Emócie ako komplexné javy a predmet neustáleho skúmania aj v literárnej vede

Uvedené príklady jednotlivých teórií aspoň v malej miere dokumentujú, že emócie sú komplexné javy vyznačujúce sa vysokou citlivosťou a premenlivosťou a sú predmetom neustáleho skúmania a prehodnocovania. Ich komplexnosť sa prejavuje predovšetkým tým, že majú psychickú, fyziologickú a behaviorálnu zložku (porov. Thagard, 2001). V predchádzajúcich odsekoch sa nachádza niekoľko základných rysov, ktoré je možné identifikovať vo vybraných hlavných teóriách emócií. Zásadný rys sa týkal toho, že v rámci akejkoľvek teórie emócií musíme vysvetliť, ako je možné, že dvaja jedinci môžu reagovať na tú istú situáciu rozličným emočným spôsobom alebo, naopak, že individuum môže reagovať na tú istú udalosť v rôznom čase odlišne. Zdá sa, že kognitívne teórie emócií dokážu tieto pozície vysvetliť lepšie než teórie nekognitívne, čo by mohlo podporovať tvrdenie, že emócie nie sú pendantom myslenia.

Kognitívne teórie inšpirovali aj smer literárnej teórie, ktorý sa zaoberá čítaním a skúma emocionálny obsah literatúry. Práve diskusia o emóciách v literatúre, využívajúc nové poznatky o kognícii a emóciách z kognitívnych vied a neurovedy, prináša prísľub nových názorov na povahu a funkciu literatúry. Ako uvádza Jana Kuzmíková (2014, s. 7 – 9), editorka kolektívnej monografie *Literatúra v kognitívnych súvislostiach* (6), v úvode publikácie, zhruba od 70. rokov 20. storočia sa pod vplyvom vedeckého obratu aj v humanitných vedách začal klásť dôraz na vedeckú argumentáciu a objasňovanie literárnej komunikácie v celej jej komplexnosti. Do popredia sa dostal názor, že literárnu komunikáciu, jej výsledok a zmysel zásadne ovplyvňuje recepcia umeleckého diela. Výskum dospel k zisteniam, že aj „subjektívnosť“ literatúry možno skúmať objektívnymi metódami. Objektívna realita a metafyzický subjekt sú nezávislé od skúsenosti. Subjekt pozorovateľ realitu pozoruje, ale nie je ňou ovplyvnený. Taký je vo všeobecnosti aj predpoklad ľudskej psychológie, staval na ňom aj štrukturalizmus a prenikol dokonca aj do fenomenológie. Avšak od polovice 20. storočia rýchlo napredujúci neurofyziologický výskum neodhalil centrum vedomia, čiže nepotvrdil existenciu metafyzického subjektu. Najmä zásluhou formujúcej sa kognitívnej vedy nastúpilo štúdium otvorených systémov, otvorených agentov (7) a aj produkcia i recepcia umeleckého textu sa začali považovať za aktívnu sebamodifikáciu aktérov literárnej komunikácie. Ďalší výrazný posun v chápaní literatúry a jej úlohy v ľudskom myslení a živote priniesol vedecký obrat k jazyku. Lingvisti George Lakoff a Mark Johnson navrhli teóriu vteleného vedeckého realizmu (1999) (8), ktorú vypracovali aj na literárnom materiáli. Ich koncepcia mysle človeka ako literárnej mysle sa začala presadzovať aj v literárnej vede, čo prispelo ku vzniku kognitívnej literárnej vedy. Kognitívna literárna veda sa ako vedecká disciplína etablovala približne pred tridsať rokmi v anglo-americkom prostredí. Kognitívni literárni vedci predpokladajú, že doteraz nezodpovedanú otázku, čo je literárnosť, možno riešiť len výskumom vzťahov, úrovní a oblastí, kde literárny jazyk súvisí s kognitívnymi vlastnosťami človeka, teda s ľudskou myslou, vedomím, nevedomím a telom. Zámerom je skúmať literárny proces so zreteľom na prirodzený svet.

2.1. Zakladateľ kognitívnej poetiky Reuven Tsur

Jeden z hlavných prispievateľov do tejto diskusie bol Reuven Tsur, emeritný profesor hebrejskej literatúry a teórie literatúry na telavivskej univerzite. Vo svojej nepublikovanej dizertačnej práci *A Rhetoric of Poetic Qualities* (1971) Tsur rozvinul prístup, ktorý neskôr nazval „kognitívna poetika“. Svoje teórie aplikoval na anglickú, francúzsku, nemeckú, maďarskú, taliansku, španielsku a hebrejskú poéziu od starovekej literatúry až po dvadsiate storočie. Literárnu vedu charakterizuje ako interdisciplinárne pole, ktoré spája literárnu analýzu s poznatkami z psycholingvistiky, neuropsychológie, fonetiky a Gestalt teórie. Zameriaval sa najmä na to, ako čitatelia mentálne spracúvajú literárne texty a ako literárne formy aktivujú naše kognitívne a emocionálne mechanizmy. Zdôrazňuje dôležitosť estetickéj skúsenosti pri čítaní literatúry – skúma, prečo a ako určité formálne prvky (napr. rytmus, metafory, kontrasty) vyvolávajú emocionálne alebo estetické reakcie. Reuven Tsur

rozlišuje dva typy myslenia, ktoré vychádzajú z kognitívnej psychológie: konceptuálne (racionálne) myslenie a percepčné (estetické) myslenie. Metafora je podľa neho účinná, pretože aktivuje oba tieto spôsoby spracovania: čitateľ najprv vníma neobvyklé spojenie slov (percepčne) a následne sa ho snaží pochopiť (konceptuálne) (9). Tento „konflikt“ medzi očakávaním a skutočnosťou vyvoláva estetický zážitok (2008). Tsur sa tiež intenzívne venoval tomu, ako rytmus ovplyvňuje čitateľovo emocionálne vnímanie textu (1992, 2008). Tvrdí, že rytmické vzory v poézii stimulujú určité časti mozgu – hlavne tie, ktoré súvisia s opakovaním, očakávaním a emočnou odozvou, nie sú len „ozdobou“ – a formujú spôsob, akým čitateľ vníma, interpretuje a prežíva text. Rytmus vytvára napätie medzi pravidelnosťou a variabilitou – pravidelnosť ponúka stabilitu a predvídateľnosť, kým drobné odchýlky (napr. zmena metra) prinášajú vzrušenie. Tsur analyzuje, ako rytmus funguje na nízkej úrovni spracovania, t. j. ešte skôr, než si čitateľ uvedomí význam slov. To znamená, že čitateľ „cíti“ báseň, ešte kým ju pochopí (10). Zároveň sa však vyhýba každému postulovaniu nezávislých estetických a jazykových mechanizmov, ktoré by vysvetlili poetický zážitok.

3. Súčasné výskumy spojené so zážitkovosťou

Dnes sme aj vďaka nedávnym výskumom v oblasti neurohermeneutiky (fMRI štúdie) a neurobiológie, ktoré sa venujú somatickým markerom (koncept zavedený A. Damasiom), schopní identifikovať emocionálne odlišenie najrôznejšieho druhu. V súvislosti so zážitkovosťou si literárnovedný výskum všíma najmä to, ako čitateľ prežíva text, ako sa vytvára afektívna angažovanosť, ako literatúra môže ovplyvňovať emocionálne a kognitívne procesy. Spojenie so somatickými markermi tu síce nie je vždy explicitné, ale viacerí literárni teoretici a interdisciplinárni výskumníci využívajú koncepty z kognitívnej vedy na vysvetlenie literárneho zážitku. Inšpiratívne prístupy ponúkajú napríklad Lisa Zunshine (skúmanie využitia tzv. theory of mind – schopnosti predpokladať a porozumieť mentálnym stavom iných ľudí – pri čítaní fikcie), Patrick Colm Hogan (koncept emocionálnej angažovanosti a telesného prežívania literatúry), Blakey Vermeule (prepájanie čítania fikcie s evolučnou psychológiou a neurovedou), Martha Nussbaum (dôraz na etickú funkciu literatúry a schopnosť vyvolávať morálne emócie), Suzanne Keen (výskum empatie pri čítaní fikcie) či Karin Kukkonen (skúmanie v rámci tzv. predictive processing modelu literatúry, t. j. ako texty stimulujú čitateľovo očakávanie, čím vyvolávajú emocionálnu odpoveď).

Poznámky

- (1) Štúdia je výstupom projektu 09I03-03-V04-00411 Skúmanie súčasného stavu didaktiky literatúry na Slovensku v rámci programu Plán obnovy a odolnosti SR.
- (2) Existujú rôzne teórie emócií, ale vzhľadom na špecifické zámery štúdie i projektu Skúmanie súčasného stavu didaktiky literatúry na Slovensku, v ktorom zisťujeme (aj) aktuálny stav vedeckého poznania v oblasti výskumu ľudskej emocionality, konkrétne emócií pri recepcii umeleckého textu, nás primárne zaujíma vnútorný kontext vzniku

emócií, preto v tejto chvíli opomíname nemenej zásadný sociálny (sociálno-konstruktivistický) či evolučný kontext. Interný prístup sa pokúša porozumieť vzniku subjektívnej skúsenosti bez ohľadu na to, či ide o skúsenosť emocionálnu alebo perцепčnú. Ide aj o jednu z línií kognitívnej literárnej vedy, ktorú u nás približuje svojimi prácami najmä Jana Kuzmíková (2014, 2021). Vďaka neurobiologickým výskumom posledných desaťročí sa začína otvárať cesta k exaktnejšiemu zachyteniu emócií, čo môže dodať nové dimenzie pojmu zážitkovosť – jednej z kľúčových kategórií výrazovej sústavy Nitrianskej školy (o tejto prepojenosti a potenciáli kognitívnych vied porov. napr. Zajac (2017)). Viac k jednotlivým teóriám pozri aj v Niedenthal – Krauth-Gruber – Ric (2006).

- (3) Samozrejme, už antickí a stredovekí myslitelia sa intenzívne zaoberali emóciami. Najmä antickí filozofi rozpoznávali, že emócie majú kognitívny rozmer – súvisia s hodnotením, poznaním a myslením. Pre viacerých boli emócie úzko späté s etikou, dušou a cnosťou. Niektorí ich považovali za prekážku rozumu, iní za súčasť správneho morálneho života. Podľa Platóna musia byť emócie kontrolované rozumovo; známa je jeho metafora Pohoniča (z dialógu Faidros), ktorý sa snaží ovládať dva kone (Zhu – Thagard, 2002, s. 20). Aristoteles definoval emócie ako afekty (city), ktoré spôsobujú zmeny v úsudku a sú sprevádzané rozkošou alebo bolesťou. V Druhej knihe Rétoriky v kapitolách 1 až 11 (2009, s. 100 – 132) podrobne opisuje rôzne emócie, napr. hnev, strach, súcit či závisť, charakterizuje ich, vysvetľuje ich vznik, uvádza situácie, v ktorých ich ľudia cítia a prečo: „Strach je spojený s očakávaním, že nás stihne nejaká strasť. Je zrejme, že nikto sa nebojí vecí, o ktorých neverí, že sa môžu stať, a ani ľudí, ktorí by mu nemali uškodiť v čase, keď sa to podľa predpokladu stať nemôže“ (Aristoteles, 2009, s. 115). Ide vlastne o prvý známy systematický psychologický prístup k emóciám v kontexte presvedčania. Veril, že emócie sú racionálne ovplyvniteľné (1996, s. 19), a teda je možné ich formovať učením a cvičením cnosti (Etika Nikomachova; najmä Druhá kniha: Pôvod a výmer mravných cností). Stoici tvrdili, že emócie (pathé) sú choroby duše spôsobené chybnými súdmi o realite. Prístup novovekých filozofov Thomasa Hobbesa a Barucha Spinozu k emóciám (aj keď používajú pojem afekty, *passiones*, *perturbationes*) bol už viac filozoficko-psychologickejší, menej teologický ako v stredovekej filozofii a bližší moderným kognitívnym teóriám. Hobbes (v diele Leviatan v prvej časti O človeku v kapitole VI O vnútorných prameňoch dobrovoľných pohybov, obvykle nazývaných vášne, a o rečiach, akými sa vyjadrujú) považoval emócie za mechanické pohyby tela, ktoré sú výsledkom vonkajších podnetov. Tieto „pohyby“ vedú k túžbe (*desire*) alebo averzii (*aversion*). Emócie sú subjektívne hodnotenia dobrého a zlého, ktoré motivujú konanie (2011, s. 93 – 105). Hobbes sa snažil schematicky roztriediť emócie tak, aby sa každá z nich dala charakterizovať ako kombinácia základných prvkov. Istým spojením týchto prvkov vzniká hnev, no pri inej kombinácii je výsledkom láska (Missner, 2004, s. 23 – 28). Podľa Barucha Spinozu (v diele Etika, časť III O pôvode a prirodzenosti afektov, 2001, s. 99 – 191) sú emócie (*affectus/passiones*) stavy, ktoré odrážajú zmenu „*potentia agendi*“ – našej schopnosti

konať. Aktívne afekty (*acciones*) sú tie, ktoré vychádzajú z našej podstaty a rozumu. Spinoza tvrdí, že každá emócia zahŕňa ideu, teda poznanie vzťahu medzi subjektom a objektom emócie. Emócie teda závisia od poznania a úsudku: čím jasnejšie chápeme svet, tým viac máme aktívnych afektov a slobodnej vôle. Väčšina našich bežných emócií je však pasívna – teda nevedomá a podmienená zvonku (pozri Steinberg, 2005, s. 67 – 84; s. 88 – 93).

- (4) Ďalšou výhodou kognitívnej teórie je, že existuje množstvo udalostí, ktoré nie sú fyzicky podobné, ale napriek tomu vyvolávajú rovnaké emocionálne reakcie. Napríklad smútok môže vyvolať smrť rodiča, ukončenie partnerského zväzku, neúspech v škole a pod. Hoci tieto fyzické udalosti nemajú spoločného fyzického menovateľa, takže emóciu nemožno vysvetliť perцепčnou skúsenosťou, evolučnou dispozíciou reagovať na daný podnet alebo učením sa prostredníctvom generalizácie, majú spoločného menovateľa práve v emócií smútku. Schopnosť priradiť smútok takýmto rozdielnym udalostiam musí byť teda spôsobená niektorými internými kognitívnymi procesmi (Roseman – Smith, 2001, s. 4). Tretia silná stránka kognitívnej teórie je zrejmá v prípade kognitívnej teórie usudzovania. Ide o vetvu kognitívnej teórie, ktorá vidí konštituovanie emócií v ľudských úsudkoch o svete (pozri napr. Solomon, 1993; Frijda – Manstead – Bem, 2000; Beck, 2005 a i.). Usudzovanie sa tu chápe ako osobitná mentálna schopnosť, ktorá sa uplatňuje pri uvažovaní o sebe samom a pri uvažovaní o vonkajšom svete a jeho podmienkach. Naše hodnoty, predstavy a presvedčenia premietame do sveta tým, že o ňom vynášame úsudky (Solomon, 2007, s. 204). Tieto úsudky potom predstavujú rôzne emócie. Psychologické teórie kognitívneho hodnotenia sa v mnohom zhodujú s teóriami usudzovania (pozri napr. Smith – Ellsworth, 1985; Ortony – Clore – Collins, 1988; Weibel – Wissmath – Mast, 2011 a i.). Zdôrazňujú, že to, ako príslušná emócia vyzerá, závisí predovšetkým od spôsobu, akým jednotlivец hodnotí a posudzuje situáciu, v ktorej sa nachádza.
- (5) Na druhej strane tieto teórie otvárajú otázku, ako odlišiť pocit strachu z hada od pocitu strachu zo štátnej skúšky, keď pocit vzniká vnímaním telesných zmien, ako sú zmeny krvného tlaku, srdcovej frekvencie, potenia a pod. V takýchto prípadoch sa navrhuje obohatiť dané procesy o sémantické procesy. Ďalšou vlastnosťou, ktorá je tiež relevantná pre somatické teórie, je, že emócie sú pri svojom vzniku úplne závislé od somatických zmien. Toto tvrdenie o závislosti emócií výlučne od telesných zmien je však neudržateľné, pretože by sme nevedeli vysvetliť, ako vznikajú emócie u aktérov, ktorí ich predstierajú. Posledná črta odráža Prinzovu verziu somatickej teórie, ktorá vznikla na základe zhodnotenia James-Langeho teórie (jednej z najstarších a najznámejších teórií emócií z konca 19. storočia od amerického filozofa a psychológa Williama Jamesa (1884) a dánskeho fyziológa Carla Langeho (1885)) a obohatila ju práve o tento sémantický aspekt (2004a, 2004b). Prinz rešpektuje telesnú zložku emócií a zavádza dodatočne reprezentačnú zložku charakterizovanú intencionalitou. Týmto spôsobom dokáže vysvetliť niektoré javy, ktoré čistá somatická teória nedokáže vysvetliť. Na druhej strane sa opäť vynára otázka, ako podnet formujúci emóciu

- reprezentujú malé deti. Tie deti, ktoré ešte neovládajú žiadny prirodzený jazyk, hoci je zrejmé, že sa veľmi skoro dokážu intencionalne vzťahovať k rôznym objektom.
- (6) Kolektívna monografia *Literatúra v kognitívnych súvislostiach* (2014) bola prvou slovenskou publikáciou, ktorá ucelene mapovala tri hlavné problémové okruhy kognitívnych skúmaní literatúry, to jest otázky metafory, narácie a emócií, ktoré riešila v interdisciplinárnych presahoch. Objasňovala pozíciu literatúry a umenia v širokom rámci kognitívneho výskumu.
- (7) Otvorený agent (open agent) je subjekt, ktorý aktívne interaguje so svojím prostredím, prijíma informácie, reaguje na ne a pritom sa sám mení (Clark, 2010). Ide o dynamický, prispôsobivý systém, ktorý nie je uzavretý vo vlastnej identite, ale neustále vstupuje do vzťahov a spätnej väzby so svetom. V tomto zmysle sú čitateľ aj autor otvorení agenti, ktorí sa počas literárnej komunikácie sebaformujú – teda aktívne modifikujú svoje poznanie, hodnoty a interpretácie. V literárnej teórii sa tento prístup prejavuje odklonom od lineárneho modelu komunikácie autor → text → čitateľ a posunom k interaktívnemu a relačnému chápaniu literatúry. Ako uvádza Wolfgang Iser, čítanie nie je pasívna recepcia, ale aktívna konštrukcia významu, pričom samotný text je schémou na aktualizáciu (Iser, 1978).
- (8) Takéto chápanie literatúry zdôrazňuje jej procesualitu a otvorenosť: význam textu nie je fixovaný, ale vzniká v interakcii medzi agentmi (autorom, textom, čitateľom) a ich kognitívnymi a kultúrnymi rámcami. Tento prístup je v súlade aj s teóriou vteleného poznania, podľa ktorej naše porozumenie vychádza zo zmyslovej skúsenosti a telesnej interakcie so svetom (Lakoff – Johnson, 1999).
- (9) Danú teóriu rozpracovali v knihe *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge*. Podľa nich si myšlienka vyžaduje telo, nie v triviálnom zmysle, že na myslenie potrebujeme fyzický mozog, ale preto, že samotná štruktúra našich myšlienok vychádza z povahy tela. Takmer všetky naše nevedomé metafory sú založené na bežných telesných a sensorických skúsenostiach. Odhaľujú metaforickú štruktúru, ktorá je základom každého spôsobu myslenia, a ukazujú, ako metafyzika každej teórie vyplýva z jej metafor. Venujú sa aj dvom zásadným otázkam filozofie dvadsiateho storočia: ako chápeme racionalitu a ako chápeme jazyk.
- (10) Proces čítania je podľa Tsura (2008) kognitívnym napätím medzi „automatizovaným“ a „novým“. Estetický zážitok vzniká, keď text poruší očakávania, ale zároveň je kognitívne zvládnuteľný: „Cognitive poetics regards poetic effects as emerging from the interaction between well-formedness and deviation, between pattern and surprise“ (s. 21). Metafory reorganizujú naše mentálne modely, nie sú len jazykovým ozvláštnením, ale aj prostriedkom na inovovanie myslenia: „The poetic metaphor is effective not because it clarifies concepts, but because it activates divergent cognitive paths“ (s. 117).
- (11) Podľa Tsura (2008) sú percepčné znaky dôležité pre estetickú reakciu. Zvuk, rytmus, tempo alebo vizuálna štruktúra verša ovplyvňujú vnímanie ešte skôr, než čitateľ vedome spracuje význam: „Much of what makes poetic language expressive is not

processed at the level of semantics, but at the level of auditory and prosodic perception“ (s. 49).

LITERATÚRA

- ARISTOTELÉS: *Etika Níkomachova*. Praha: Rezek, 1996, 493 s.
- ARISTOTELES: *Rétorika*. Martin: THETIS, 2009, 260 s.
- BECK, A. T.: *Kognitívny terapie a emoční poruchy*. Praha: Portál, 2005, 250 s.
- CLARK, A.: *Supersizing the Mind: Embodiment, Action, and Cognitive Extension*. New York: Oxford University Press, 2010, 318 s.
- FRIJDA, N. H. – MANSTEAD, A. S. R. – BEM, S.: *The influence of emotions on beliefs*. In: *Emotions and Beliefs: How Feelings Influence Thoughts*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s. 1 – 9.
- GÁFRIK, R.: *Od významu k emóciám. Úvaha o prínose sanskritskej literárnej teórie do diskurzu západnej literárnej vedy*. Trnava: TYPI UNIVERSITATIS TYRNAVENSIS, 2012, 115 s.
- HOBBS, T.: *Leviatan alebo Podstata, forma a moc štátu cirkevného a občianskeho*. Bratislava: Kalligram, 2011, 732 s.
- ISER, W.: *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978, 239 s.
- KUZMÍKOVÁ, J.: *Literatúra v kognitívnych súvislostiach*. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV, 2014, 152 s.
- KUZMÍKOVÁ, J.: *Kognitívna literárna veda*. Bratislava: VEDA SAV, 2021, 264 s.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M.: *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999, 640 s.
- LEWIS, M.: *The Emergence of Human Emotions*. In: *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press, 2008, s. 304 – 319.
- MISSNER, M.: *Hobbes*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2004, 112 s.
- NADEL, J.: *Emotion: Psychology*. In: *Dictionary of Cognitive Science*. New York – Hove: Psychology Press, 2004, s. 132 – 133.
- NIEDENTHAL, P. M. – KRAUTH-GRUBER, S. – RIC, F.: *Psychology of Emotion: Interpersonal, Experiential, and Cognitive Approaches*. New York: Psychology Press, 2006, 432 s.
- ORTONY, A. – CLORE, G. – COLLINS, A.: *The cognitive structure of emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 218 s.
- POLÁK, M.: *Emoce: primitívny a kognitívny složka*. In: *Organon F*, 19, 2012, s. 180 – 198.
- PRINZ, J. J.: *Embodied Emotions*. In: *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*. New York: Oxford University Press, 2004a, s. 44 – 58.
- PRINZ, J. J.: *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotions*. Oxford: Oxford University Press, 2004b, 288 s.
- ROSEMAN, I. – SMITH, C.: *Appraisal Theory: Overview, Assumptions, Varieties, Controversies*. In: *Appraisal Processes in Emotion: Theory, Methods, Research*. New York: Oxford University Press, 2001, s. 3 – 19.

- SMITH, C. A. – ELLSWORTH, P. C.: *Patterns of cognitive appraisal in emotion*. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1985, č. 4, s. 813 – 838.
- SOLOMON, R. C.: *The Passions: Emotions and the Meaning of Life*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1993, 352 s.
- SOLOMON, R. C.: *True to Our Feelings: What Our Emotions Are Really Telling Us*. Oxford: Oxford University Press, 2007, 286 s.
- SPINOZA, B. de: *Etika*. Praha: Dybbuk, 2001, 271 s.
- STEINBERG, D.: *Spinoza*. Bratislava: Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, 2005, 120 s.
- THAGARD, P.: *How to make decisions: Coherence, emotion, and practical inference*. In: *Varieties of practical inference*. Cambridge, MA: MIT Press, 2001, s. 355-371.
- TSUR, R.: *What Makes Sound Patterns Expressive? The Poetic Mode of Speech Perception*. Durham: Duke University Press, 1992, 188 s.
- TSUR, R.: *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Eastbourne: Sussex Academic Press, 2008, 683 s.
- WEIBEL, D. – WISSMATH, B. – MAST, F. W.: *The role of cognitive appraisal in media-induced presence and emotions*. In: *Cognition & Emotion*, 25, 2011, č. 7, s. 1291 – 1298.
- ZAJAC, P.: „*Toto bol môj životný rajón...*“. In: *Litikon*, 2, 2017, č. 1, s. 195 – 205.
- ZHU, J. – THAGARD, P.: *Emotion and Action*. In: *Philosophical Psychology*, 15, 2002, s. 20.

Accessible summary

It is generally known that art and literature are closely related to emotions. Current research in cognitive psychology and neuroscience shows that emotions play a large role in human cognitive processes. This study examines the interconnection between emotions and cognitive processes, which is extensively examined from the perspectives of different scientific disciplines. One of the main groups of theories regarding the origin of emotion – the cognitive theories – has also inspired a branch of literary theory that deals with reading and examines the emotional content of literature. One of the major contributors to this debate was Reuven Tsur, the founder of cognitive poetics. Today, also due to recent research in the fields of neurohermeneutics and neurobiology, which deal with somatic markers, we are able to detect different kinds of emotionality in its varieties.

The research on experientiality in literary studies mainly involves the question of how the reader experiences the text, how affective engagement is formed, and how literature can influence emotional and cognitive processes. Inspiring approaches are offered, for example, by Lisa Zunshine (research on the use of the so-called theory of mind – the ability to assume and understand other people's mental states – when reading fiction), Patrick Colm Hogan (the concept of emotional engagement and the embodied experience of literature), Blakey Vermeule (linking the reading of fiction to evolutionary psychology and neuroscience), Martha Nussbaum (emphasis on the ethical function of literature and its ability to evoke moral emotions), Suzanne Keen (research on empathy in the reading of fiction), and Karin Kukkonen (explorations regarding the so-called predictive processing model or, in other words, an examination of how a text can stimulate reader's anticipation and thus provoke an emotional response).